

СПЕЦИФІКА ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано функціональні можливості фразеологізмів у вираженні заперечення, систематизовано заперечні фразеологізми, з'ясовано основні способи формування в них заперечного значення.

Ключові слова: фразеологізм, заперечення, експресивність, комунікативний акт.

Заперечення, виражене за допомогою фразеологізмів, у мовознавстві кваліфікують здебільшого як імпліцитне і зараховують до периферійних, функціонально обмежених засобів негації¹. На матеріалі конкретних мов фразеологічне заперечення досліджене неоднаково. Метою цієї статті є встановлення специфіки фразеологічної реалізації заперечення на тлі інших способів негації, визначення семантичних меж фразеологічного заперечення в сучасній українській мові, з'ясування типових механізмів формування заперечного значення в українських фраземах.

Безпідставною видається кваліфікація фразеологічного заперечення як імпліцитного. Чітке й послідовне співвіднесення багатьох фразеологічних одиниць (ФО) із заперечним змістом дає підстави вважати їх спеціалізованими, проте неуніверсальними засобами експлікації заперечення. Неуніверсальність зумовлена, по-перше, емоційно-оцінним забарвленням фразеологізмів, яке обмежує їхнє функціонування певними стилями. По-друге, багато ФО репрезентує не власне заперечення, а певний семантичний комплекс, побудований на основі заперечення, пор.: *задала баба дівера* «немає потреби говорити про те, що давно минуло» (ФСУМ², I, 16), *баба надвоє ворожила (гадала)* «невідомо, чи здійсниться щось, чи ні» (ФСУМ, I, 15), *дивитися крізь пальці* «свідомо не звертати уваги на що-небудь недозволене» (ФСУМ, I, 235). Заперечення є лише складником цілісного значення фразеологізму, проте мовець, уживаючи таку ФО, має на меті висловити саме заперечний зміст, пор.: «Заглянув до холодильника, до шаховки — *пустота торічелева*» (Ю. Мушкетик) ← Заглянув до холодильника, до шаховки — *там нічого немає*; «— Максе, але що буде? Що буде? — *Чорт його знає!*» (В. Винниченко) ← Максе, але що буде? — *Невідомо*. Сприймач легко співвідносить фразеологізми із заперечними значеннями, не докладаючи додаткових мисленневих зусиль, тому, на нашу думку, вважати його імпліцитним немає підстав. Водночас варто наголосити на певній функціональній спеціалізації

¹ Харитонова И. Я. Вопросы взаимодействия лексики и грамматики. — К., 1982. — С. 113; Паславська А. Й. Заперечення, негація, негатор (типологічне дослідження на матеріалі німецької, української та ін. мов) // Вісн. Київ. лінгвіст. ун-ту. Сер. «Філологія». — 1998. — № 1. Т. 4. — С. 122.

² Список скорочень див. у кінці статті.

ФО у вираженні заперечення, суть якої полягає в регулярній експресивній експлікації конкретного заперечного змісту — заперечення наявності (*як крізь землю провалився, біс ухопив*), заперечення значущості (*від мертвого осла вуха*), заперечення доцільності (*як п'яте колесо до воза, як дірка в мості*) тощо.

Від інших засобів вираження заперечення фразеологізми відрізняються не лише експресивністю та емоційно-оцінним забарвленням. Вони уможливають образно мотивоване, тобто семантично місткіше, аргументованіше заперечення. Як зазначає О. І. Криницька, унаслідок залучення у мовленнєві дії мовця «архетипного досвіду й аксіологічно-культурного контексту, маніфестованого фразеологізмом, збільшується авторитетність висловлень, а отже, й ілюкутивна сила комунікативних вчинків»³.

Використання фразеологізмів для вираження заперечного змісту є природним і продуктивним явищем унаслідок того, що заперечення пов'язане з комунікативним впливом, спрямованим на відхилення певної думки чи припущення, її негативну оцінку, а фразеологічні одиниці дають змогу увиразнити й посилити цей вплив. Не випадково дослідники констатують кількісну перевагу негативно конотованих фразем над позитивно маркованими⁴.

За характером реалізації заперечення в українській мові виділяємо 1) фразеологізми, що функціонують як предикати вторинної істиннісної оцінки, 2) фразеологізми, що є самодостатніми виразниками певних комунікативних актів на основі заперечення, і 3) фразеологізми, що містять заперечення у своєму значенні, яке виявляють у складі членованих синтаксичних одиниць.

До першої групи належать фразеологізми, що їх мовці безпосередньо використовують для спростування раніше висловленої думки, пор.: *чорта з два, дідька лисого, батькові своєму лисому (комусь іншому) розкажи, сон рябої кобили, казка про сивого бичка, сім мішків гречаної вовни, білими нитками шито* та ін. Характерно, що вони функціонують як окремі комунікативні одиниці, як аналоги заперечних синтаксично нечленованих слів-речень, пор.: «Хай людина створить отаке яблуко. Без землі, без повітря, без сонця. В лабораторії... Створить? Дідька лисого!» (Л. Дмитерко); «— ...коли перший раз крапати "плазму",... всяке буває: це забудеш, то перешлутаєш... Буба сплеснув руками, вочевидь вражений безцеремонною брехнею. — *Білими нитками шито, хлопче!*» (Л. Дереш). Їх можуть уводити також у ширші висловлення, пор.: «— ...Я чув, що гетьман просватав твою дочку в дядька Гвинювки за свого писаря! — *Чорта з два просватає!* — гукнув тут, як із бочки, чийсь товстий голос» (П. Куліш); «На нашому городі та виросла ваша груша! Це, мабуть, свекрушище тобі наговорила на вербі груші, а на осіці кисліці,— говорила Мотря» (І. Нечуй-Левицький). Проте в обох випадках саме фразеологізми вказують на неправдивість попередніх реплік, виконуючи щодо них роль оцінних предикатів чи метасуджень, які Н. Д. Арутюнова кваліфікувала як «предикати вторинної істиннісної оцінки»⁵. Фразеологізми цієї групи спеціалізуються тільки на запереченні і на відміні від інших заперечних фразеологізмів реалізують найбільш виразне, гомогенне заперечне значення.

Проте фразеологізми, що функціонують як предикати вторинної істиннісної оцінки, неоднаково інтерпретують неправдивість спростовуваного висловлення. Залежно від характеру словесного комплексу — прототипу фразем, одні з

³ Криницька О. І. Реалізація комунікативних стратегій у художньому тексті (на матеріалі української модерної драми кінця XIX — початку XX ст.) : Дис. ... канд. філол. наук.— Івано-Франківськ, 2009.— С. 171.

⁴ Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти).— К. ; Черкаси, 2004.— С. 134.

⁵ Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека.— М., 1998.— С. 575.

них тлумачать сказане кимсь як явну неправду, брехню, пор.: *білими нитками шитий* (ФСУМ, II, 963), *брехня на столі* (Арк., 79), *на вуха локишину вішати (чіпляти)* (Арк., 84), *бреше й не кривиться* (Арк., 79), *бреше й оком не моргне* (Укр.-рос., 19), інші — як химерну вигадку (пор.: *вигадала, що й в борці не кришать* (ФСУМ, I, 84), *казка про білого (солом'яного, рябого) бичка* (ФСУМ, I, 361), *казка про білу козу* (Укр.-рос., 70), *купи не тримається* (Укр.-рос., 77), *і на голову (на вуха) не налізе (не злізе)* (ФСУМ, II, 529), *батькові своєму лисому (комусь іншому) розкажи* (ФСУМ, II, 751). Ще інші фразеологізми актуалізують поняття нісенітничі, пор.: *(що) на вербі груші (ростуть)* (ФСУМ, I, 201), *сім мішків гречаної вовни* (ФСУМ, II, 843), *сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки* (там же), *сім мішків гречаного Гаврила* (там же), *три мішки гречаної вовни* (там же), *сон рябої (рідко вороної) кобили* (там же), *плести, як з гарячки* (Арк., 84), *плести мандрони* (ФСУМ, II, 645), *плести (правити) сухого (смаленого) дуба* (ФСУМ, II, 646), *плести як дурний плота* (Арк., 91) та ін. Особливо широко вживані в українській мові фраземи, що інтерпретують неправду як вигадку чи нісенітничу й акцентують на її неймовірності, химерності ⁶.

Другу групу становлять фразеологізми, які також функціонують як повноцінні комунікативні одиниці, проте вони не спростовують істинності попереднього висловлення, а є самодостатніми мовленнєвими актами на основі мисленнєвої операції заперечення. Мовленнєвим актом називають висловлення, за допомогою якого мовець «не описує і не стверджує дію, а, власне, виконує її» ⁷.

Окремий різновид мовленнєвих актів становлять акти негативної реакції. Вони ґрунтуються на операції логічного заперечення, що відображає їхню роз'єднаність з реплікою-стимулом і перекреслює пропозицію стимулу. Мовленнєві акти негативної реакції поділяють на акти інформативного (незгоди, спростування, відмови), оцінного (незгоди з негативною оцінкою висловлення співрозмовника) та імперативного (заборона) типів ⁸.

Фразеологізми другої групи якраз і спеціалізуються на реалізації таких актів негативної реакції. Серед них домінують одиниці імперативного характеру, що мають на меті змусити співрозмовника щось не робити, не виявляти зацікавлення чи певних почуттів, пор.: *твоє діло маленьке (теляче, півняче, мірошницьке) ← Не втручайся, тебе це не стосується; легше на поворотах ← Не заривайся, не поводься так нахабно, самовпевнено; держи в обидві жмені ← Не сподівайся, не розраховуй на що-небудь*. Багато з цих фразеологізмів реалізують мовленнєвий акт некатегоричної заборони, тому точніше їх кваліфікувати як рекомендацію (пор.: *гріх Бога гнівити ← Не нарікай, для цього немає підстав*) або як втішальну пораду (пор.: *якби тільки й лиха ← Не турбуйся, це не велика проблема*).

У межах другої групи окрему підгрупу становлять фразеологізми, що презентують мовленнєві акти відмови здебільшого в поєднанні з негативною оцінкою, пор.: *знайшов дурня ← Я не буду цього робити, бо я не такий дурний, як ти думаєш; ну їх к бісу ← Не хочу про них думати / говорити; іди (собі) до чорта (до біса, до дідька, під три чорти і т. ін.) ← Не хочу тебе бачити й чути*. Є тут одиниці, що втілюють суто оцінні мовленнєві акти, зокрема ті, що виражають нехвалення, обурення, незадоволення, пор.: *що за мода!?, хай (нехай) йому (їй, то-*

⁶ Докладніше див.: Баган М. П. Заперечення неправдивості мовлення у фразеологізмах української та російської мов // Проблеми зіставної семантики : Зб. наук. статей. — К., 2009. — Вип. 9. — С. 276–281.

⁷ Остин Дж. Избранное / Пер. с англ. — М., 1999. — С. 17–18.

⁸ Боргер Я. В. Комплексный анализ речевых актов негативной реакции (на материале современных драматических произведений) : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Тюмень, 2004. — С. 9.

бі, їм і т. ін.) чорт (сім чортів, гаспид), чорт (чорти) (його) батька знає (зна), чорт (біс) його (вас, тебе і т. ін.) бери (забирай) / візьми (побери, забери і т. ін.).

Визначальною функцією фразеологізмів другої групи є все-таки реалізація певних прагматичних настанов, а не власне комунікативна негація. Вони передають внутрішнє заперечення мовця, за допомогою якого він визначає своє ставлення до ситуації.

Третю, найбільшу групу становлять фразеологізми, що містять заперечення у своєму значенні й реалізують його у складі синтаксичних одиниць. До них зараховуємо ті одиниці, значення яких у словниках сформульоване за допомогою спеціалізованих маркерів заперечення: граматичних (частки *не, ні*, прийменник *без*), словотворчих (префікси *не-, без-*), лексико-граматичних (заперечні займенники та прислівники *жоден, ніде*) і лексичних (пор.: *марно, відсутність*).

Заперечення посідає різне місце в семантичній структурі ФО. За місцем заперечення в семантиці фразеологізму розмежовуємо: 1) ФО, у яких заперечення стосується ядерного компонента значення: *валитися з рук* — «не виходити, не вдаватися через відсутність відповідного настрою, втому, хворобу» (ФСУМ, I, 66), *ведмідь на вухо наступив* — «хто-небудь зовсім не має музичного слуху» (ФСУМ, I, 72), *хіба що (тільки) могила виправить* — «хто-небудь...не змінився» (ФСУМ, I, 500); 2) ФО, у яких заперечення стосується неядерних компонентів: *ломитися (добиватися) у відчинені (відкриті) двері* — «доводити загальновідоме, те, чого ніхто не заперечує» (ФСУМ, I, 448), *мерзлого в Петрівку* — «чого-небудь неможливого, нездійсненого» (ФСУМ, I, 483), *лізти по трупах* — «незважаючи ні на що, намагатися досягти своєї корисливої мети» (ФСУМ, I, 439). Семантична структура фразеологізмів першого типу безпосередньо співвідноситься із заперечним судженням, тому їхнє заперечне значення є виразнішим. ФО другого типу містять глибинніше заперечення, що є наслідком згортання відповідних імпліцитних заперечних суджень у їхній загальній семантичній структурі, пор: *кортить мерзлого в Петрівку* ← *кортить того, чого зараз не можна дістати*. Характерно, що семантична структура деяких фразеологізмів синтезує декілька різних заперечень, пор.: *клеїти дурня* ← *удавати, що не розумієш, хоч це не так*; *метати бісер перед свинями* ← *марно говорити тому, хто не хоче або не може почути*; *вихлюпнути із купелем і дитину* ← *за непотрібним (тим, що не є потрібне) не помітити те, що є важливим*. Такі фразеологізми позначають особливо складні семантичні комплекси.

Семантичний аналіз ФО, які передають мисленневий акт заперечення, засвідчив, що найактивніше вони реалізують заперечення певної дії чи стану, рідше — заперечення якоїсь обставини дії і ще рідше — заперечення ознаки.

Фразеологія сучасної української мови має широкий арсенал засобів експресивного заперечення різних дій чи станів, іноді дуже конкретних і специфічних, пор.: *закопувати (заривати) / закопати (зарити) (у землю) свій талант (свої таланти)* — «занедбувати, не розвивати свої здібності» (ФСУМ, I, 308); *іти на все* — «не рахуватися ні з чим» (ФСУМ, I, 353); *варитися у власному соку* — «не виходити за межі свого досвіду» (ФСУМ, I, 67). Узагальнення цих засобів дозволило виділити десять найпродуктивніших семантичних різновидів експресивного заперечення:

1. ФО, що заперечують роботу, діяльність кого-небудь. Залежно від словесного комплексу — прототипу, що лежить в їхній основі, вони наголошують на різних значенневих нюансах бездіяльності — ліносах суб'єкта (*баглаї бити*), його нерозумності (*дурних у решето ловити*), пасивній бездіяльності (*лежати/ вигріватись на печі, лежати лежма, обтирати стіною стіни*) чи на активному нерозумному байдкуванні (*давати горобцям дулі, ганяти собак, ганяти вітер по вулиці, лічити ворон*), проте в їхній семантичній структурі домінує значення «нічого не робити».

2. ФО, що спеціалізуються на запереченні успішності, результативності дії. Внутрішня форма таких фразем уможливила інтерпретацію неспіху 1) як повного краху: *летіти / полетіти шкереберть, лопатися / лопнути, як (мов, ніби і т. ін.) мильна булька (бульбашка, банька)*; 2) як неотримання чогось бажаного (*спіймати (вхопити, схопити і т. ін.) / ловити (хпатити) облизня, вхопити (захопити) шилом (рідше на шило) патоки (меду), взяти дулю (під ніс)*); 3) як результату неспрацювання чогось (*дати осітку*).

3. ФО, що заперечують чиесь зацікавлення кимось/ чимось, пор: як (мов, ніби та ін.) з *гуски (з гусака) вода, хоч би бровою моргнув, по боку, по барабану, по цимбалах, (і) горя (нужди) мало, що горохом об стіну, в одне (одно) вухо впускати / випустити, а в друге випускати / випустити, викинути / викидати з голови (з пам'яті, з думки і т. ін.)*.

4. ФО, що допомагають образно вказати на позбавлення когось певної можливості, пор.: *відбити охоту, відібрати розум, затуляти (закривати, замикати, затикати та ін.) рот (рота, уста, пельку та ін.), зв'язувати / зв'язати руки й ноги, держати на ланцюгу (цепу)*.

5. ФО, що заперечують наявність чогось або чогось, проте реалізують це значення по-різному, на підставі чого розмежовуємо: а) фразеологізми, співвідносні із судженням нічого немає (*торіччелієва пустота, блоха на аркані, дірка з бублика*); б) фразеологізми, що корелюють із судженням нікого немає (*хоч би одна жива душа, хоч би тобі лялечка*); в) фразеологізми, що заперечують наявність грошей (*вітер в кишені гуляє, купило притупило, на бобах*); г) фразеологізми, що вказують на відсутність користі (*як з козла молока, як із цапа вовни, як з осики груш*). Найбільшу підгрупу становлять ФО, що інтерпретують відсутність чогось / когось як рагтове незрозуміле зникнення. Такі фразеологізми мають здебільшого форму порівняльного звороту, словесний комплексний прототип якого акцентує на тому, що зникнення стрімке й безслідне (*як водою змило, як корова язиком злизала, як крізь землю провалився*), а іноді й незрозуміле, пов'язане із впливом надприродних сил (*мов чортів в зуби кинули, біс зливав / ухотив, як відьми вкрали*). Словесний комплекс — прототип інших фразеологізмів, навпаки, виразніє сліди від зниклого, що дає змогу сприймачеві зрозуміти, що об'єкт чи істота були тут раніше, але зараз їх немає: *тільки тепле місце лишилося, (і) слід захопонува (захолов, застиг, загув, прохолонув, прохолоти, прочах і т. ін.); кружало, де лежало; було, та загуло*.

6. ФО, що заперечують відомість, вірогідність чогось, пор: *баба (ще) надвоє ворожила (гадала), вилами (по воді) писано, один Бог (тільки) знає (відає), біс його розбере, (і) (сам) чорт (біс) не розбере (не пізнає), дідько (диявол) (його (тебе, їх і т. ін.)) знає, кат його (її, їх і т. ін.) (батька (голову)) знає, лихий знає, лиха година його (її, їх і т. ін.) знає, морока (його) знає*.

7. ФО, що образно заперечують можливість чогось. Зокрема, продуктивний тип становлять фраземи, що спростовують можливість раніше названої дії через вказівку на її ірреальність, пор.: *як рак свисне, як на долоні волосся виросте, як виросте трава на помості, як на вербі груші вродять*.

8. ФО, що спеціалізуються на вираженні іронічного заперечення потрібності, доречності чогось. Одні з них (*як болячка на лоб, як торішні бублики, як зайцеві бубон, як лисому гребінь, як собаці п'ята нога, як дірка в мості, як п'яте колесо до воза*) мають форму порівняльного звороту і вживаються в поєднанні з прикметником *потрібний*, іронічно заперечуючи його значення, інші співвідносні з питанням *навіщо?* (пор.: *на біса, на бісового батька, на чорта, до хрину*) і вживаються здебільшого в складі риторичних питань, які експресивно передають непотрібність або безпідставність чогось, напр.: «— Можеш поставити собі чергову галочку. А на біса їй та галочка?» (І. Карпа); «На біса йому здалося отак лопотать язиком, як ви оце лопочете, хіба гиндиків дражнить?» (І. Карпенко-Карий); «— І на чорта тобі треба було говорити про це знайомство? — незадоволено сказав лінгвіст» (М. Хвильовий).

9. ФО, що заперечують схожість когось / чогось на когось / щось. Одні з них інтерпретують несхожість як велику віддаль між порівнюваними явищами: *куди йому до...?, далеко лежить від..., далеко кучому до зайця*. Інші є іронічними порівняльними ФО, які вживають у поєднанні з прикметником *схожий*, який вони, власне, й заперечують унаслідок алогічності порівняння, пор.: *як батіг на мотовило, як макогін на ночви, як свиня на коня*.

10. ФО, що заперечують значущість, вартість когось / чогось: *низького льоту, марнота марнот, абсолютний нуль, нуль без палички*.

Отже, ФО найактивніше слугують для заперечення наявності чогось та різних модальних значень, важливих для орієнтації людини в житті, як-то: відомість, доречність, подібність, можливість.

На окрему увагу заслуговує питання про способи втілення заперечного значення у фразеологізмах, що не мають морфологічних маркерів заперечення. Вважаємо, що попри ідіоматичність їхньої семантики, а іноді й непрозорість її

мотивації, можна все-таки встановити певні семантичні механізми формування в них заперечного значення. Зокрема, у багатьох фразеологізмів воно пов'язане з метафоризацією лексем, що позначають рух чогось назовні, геть, або рух від чогось. Саме з таким рухом в українській фразеології асоціюється припинення певних станів чи процесів, пор.: *викинути / викидати з голови (з пам'яті, з думки і т. ін.), викинути (викреслити) із (свого) серця, викидати (викинути) на вулицю, викинути за борт, виходити / вийти в тираж, вилітати / вилетіти в трубу, вилетіти (вивітритися) / вилітати (вивітрюватися) з голови (з пам'яті), вислизати / вислизнути з рук, відійти / відходити в минуле (в історію), валитися з рук; відмежування від чогось, пор: *відбитися / відбиватися від дому (від сім'ї), відійти / відходити від гріха; знецінення, втрата значущості, пор: відійти (відступити, відсунути і т. ін.) / відходити (відступати, відсуватися і т. ін.) на задній (другий) план.**

Заперечне значення фразеологізмів, що вказують на позбавлення когось певних можливостей, також постало внаслідок метафоричного переосмислення назв дій та процесів, які спочатку називали певне покриття, знерухомилення чи, навпаки, від'єднання, пор.: *вуха позаростали, позакладало вуха, роти позазмазувати, затуляти рота, зв'язувати / зв'язати руки й ноги, відбирати / відібрати розум.*

Актуалізація заперечного значення пов'язана і з метафоризацією лексем, які в прямому значенні мають сему заперечення. Зокрема, у заперечних фразеологізмах часто виступає лексема *мертвий*, що вказує на чиєсь неіснування. Такі фразеологізми позначають здебільшого неважливість чогось (*від мертвого осла вуха*), неактивність процесів чи явищ (*мертва буква, мертвий капітал*), неперспективність, неефективність чогось (*мертвонароджена дитина, як мертвому припарка*).

Формуванню заперечного значення фразеологізмів сприяє вживання лексем *порожній, пустий, голий*, пряме значення яких також має сему заперечення. Їх метафоризація у складі фразеологізмів дає змогу заперечити наявність грошей, статків: *пустий (порожній) гаманець, порожня (пуста) кишеня (калитка)*; розумових здібностей: *порожня (пуста) голова, пустий лоб*; значущість, важливість когось або чогось: *порожнє (пусте) місце, пустий (порожній) звук, пустий номер, пусті (марні) слова (фрази)*; а також деякі обставини дій, пор: *в порожній слід, зі словами прийти, прибігти і под. «не заставши кого-небудь на місці» (ФСУМ, II, 825), з голими (з порожніми, з пустими) руками «без нічого, не маючи нічого в руках» (ФСУМ, II, 766), на порожньому (пустому, голому) місці «не маючи бази, основи» (ФСУМ, II, 496).*

Типовою ознакою фразеологізмів, що співвідносяться із заперечним змістом, є використання лексем на позначення надприродних сил. За народними уявленнями, негативні міфічні істоти причетні до незрозумілих явищ та негідної поведінки людей. Тому лексеми *біс, чорт, дідько, лихий, нечистий, відьми* часто наявні у ФО, що означають зникнення когось / чогось, небуття, пор: *біс злизав, біс узяв (вхопив), як відьми вкрали, дідько взяв (забрав, вхопив і т. ін.)*. Також побутувало вірування, що надприродні сили володіють інформацією, недоступною людині, унаслідок чого багато фразеологізмів, які заперечують відомість чогось, побудовані за моделлю «назва надприродної сили + знає / відає / розбере», пор.: *один Бог (тільки) знає (відає), Господь (святий) (його) розбере, біс його розбере, дідько (диявол) (його) (тебе, їх і т. ін.) знає* тощо. Впадає в око, що в українській фразеології над людським життям мають владу не лише божественні та демонічні сили, а й персоніфіковані образи лихої години, мороки, ката, пор: *лихий знає, лиха година його (її, їх і т. ін.) знає, морока (його) знає, кат його (її, їх і т. ін.) (батька (голову)) знає*. Використання образу надприродних сил є типовим для реалізації значення незрозумілості, невідомості чогось.

Для вираження дошкульного, експресивного заперечення нерідко вживають фразеологізми, у яких використане поняття «дуля» (пор: *взяти дулю (під ніс), дулю з їсти, дулю з маком*), що є цілком умотивованим, позаяк у слов'янській культурі дуля має статус непристойного жесту, за допомогою якого прагнуть образити й принизити того, кому її показують, висловити категоричне неприйняття, різку відмову, змішану зі зневагою⁹.

Окрему велику групу становлять фразеологізми, заперечне значення яких випливає з їхньої парадоксальної логічної структури, пор: *аж голому поза пазухою повно, на вербі груші, приший кобилі хвіст*. Парадоксами називають незвичні думки, які не збігаються із загальноприйнятими або суперечать здоровому глузду. Вони не спростовують загальноприйнятих уявлень, а лише увиразнюють певну невідповідність у, здавалося б, логічних судженнях. Саме на ці невідповідності і спрямована викривальна сила парадоксів. Тому цілком закономірно, що українські заперечні фразеологізми часто побудовані як парадокси, оскільки такі структури забезпечують особливо ефектне й експресивне заперечення. За визначенням О. О. Селіванової, «парадоксальність мовного семіозису може, по-перше, ґрунтуватися на парадоксальності мислення, по-друге, бути породженням закономірностей / аномалій символічної системи природної мови»¹⁰.

Фраземи із заперечним значенням ґрунтуються переважно на синтагматичному парадоксі, який зумовлений референційною неістинністю словесної картини, що лежить в основі фразеологізму, її суперечністю досвідним знанням сприймача. Саме невідповідність реального стану речей повідомлюваному у фразеологізмі спонукає до висновку про неможливість описаного. Таку невідповідність в українській фразеології використовують, зокрема, для увиразнення безглуздості чийогось мовлення, пор.: *на вербі груші, сім мішків гречаної вовни (і та) всі неповні, сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки*). На суперечності між змальованою у фразеологізмі картиною та реальними законами світобудови часто ґрунтується заперечення можливості дії взагалі, пор: *як (коли, доки, поки і т. ін.) рак свисне, як виросте гарбуз на вербі, як виросте трава на помості, як на долоні волосся виросте*.

Досить поширеними є заперечні парадоксальні фразеологізми у формі порівняльних зворотів, що вживаються в поєднанні з ключовою лексемою, яка стверджує певну ознаку чи дію, тоді як порівняльний зворот заперечує її своїм змістом, пор.: *білий мов циганська литка, чистий як свиня в копанці, гарний як кожух навиворіт, допоможе як мертвому припарка, смакує як котеняті редька, розуміється як вовк на зорях*. Порівняльна частина дотепно суперечить своїм змістом ключовій лексемі, увиразнюючи її іронічне вживання з прямо протилежним значенням. Таке спростування дій чи ознак є особливо експресивним та дошкульним.

У сучасній українській мові фразеологізми у формі парадоксального порівняння найактивніше вживають для заперечення потрібності (пор.: *потрібен як болячка на лоб, потрібен як торішні бублики, потрібен як зайцеві бубон, потрібен як лисому гребінь, потрібен як собаці п'ята нога, потрібен як п'яте колесо до воза, потрібен як в мості дірка*); корисності, ефективності чогось (пор.: *користі як з торішнього снігу, користі як з чорта смальцю, допоможе як мертвому кадило, толку як з козла молока*); розумових здібностей (*розуміється як вовк на зорях, розуміється як теля на пирогах, розуму наче в дірявому горшку, розуму*

⁹ Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н. И. Толстого.— М., 1994.— Т. 3.— С. 26–27.

¹⁰ Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологнітивний та етнокультурний аспекти).— К.; Черкаси, 2004.— С. 185.

як у діда зубів, розуму як у жаби пір'я); естетичності, краси, доладності (*гарний як гуска задріпана, гарний як короста нечесана, хороший як свиня в дощ, гарно як свині в намисті, личить як свині коралі*); любові, прихильності до когось / чогось (*любить як собака палицю (редьку, цибулю і т. ін.), любить як кінь батога, любить як вош дуст, любить як кріт сонце, любить як кольку в боці*); схожості (*схожий як молодий ведмідь на їсача, схожий як корова з літаком, схожий як руда ганчірка на бугая, схожий як батіг на мотовило*).

Окремий підтип становлять фраземи, в основі яких лежить не парадоксальне порівняння, а безглузде висловлення, позбавлене семантичного узгодження, пор: *розумний як батькові штани навиворіт, рідня як через дорогу навприсяжки*. Безглузді структури широко використовують для дотепного спростування спорідненості, пор: *рідня як заць корові брат, родич як вовк козі дядько, Василь бабі рідна тітка, Василь бабі сестра в перших*.

Отже, ФО становлять потужний і продуктивний ресурс для експлікації заперечення в українській мові. Порівняно з іншими засобами негації вони є функціонально специфічнішими, прагматично яскравішими і комунікативно дієвішими. Водночас фразеологізми позбавлені універсальності та семантичної гомогенності граматичних негаторів, оскільки реалізують заперечення переважно в комплексі з іншими значеннями та емоціями.

Заперечна функція домінує у фразеологізмів, які спеціалізуються на спростуванні істинності раніше висловлених суджень, щодо яких виступають вторинними предикатами істиннісної оцінки, проте вони також поєднують заперечення з інтерпретацією раніше висловленого як вигадки, брехні чи нісенітниць.

Фразеологізми як виразники мовленнєвих актів негативної реакції передають не комунікативне, а внутрішньо-мисленнєве заперечення, за допомогою якого мовець чіткіше визначає свої емоції та прагматичні наміри.

Специфіка третьої виділеної нами групи заперечних фразеологізмів полягає у їхній здатності реалізувати не власне заперечення, а певну семантичну структуру на основі заперечення. Такі фразеологізми використовують для заперечення наявності, відомості, можливості, тотожності, значущості, тобто найважливіших принципів орієнтації людини в житті.

Формуванню заперечного значення у ФО сприяє метафоризація лексем на позначення руху назовні, лексем, що вказують на відсутність певних ознак, використання назв надприродних сил, а також побудова їх у формі парадоксів чи нісенітниць.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Арк. — *Аркушин Г.* Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині.— Люблін ; Луцьк, 2003.— 180 с.
- Укр.-рос. — *Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник : Украинско-русский и русско-украинский фразеологический словарь /* І. С. Олійник, М. М. Сидоренко.— К., 1971.— 350 с.
- ФСУМ — *Фразеологічний словник української мови.*— К., 1999.— Кн. 1.— 528 с.; Кн. 2.— С. 529–980.

М. Р. ВАНАН

SPECIFICITY OF PHRASEOLOGICAL REALISATION OF NEGATION IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

In article functionality of phraseological units in negation expression is analysed, negative phraseological units are systematised, the basic ways of formation in them of negative value are found out.

К е у о r d s: phraseological unit, negation, expressiveness, communicative act.